

Нуклеарне амбиције и случај Титове Југославије

Осврт на књигу Jacques E. C. Hymans, *Achieving nuclear ambitions: Scientists, Politicians, and Proliferation*, New York, Cambridge University Press, 2012, pp. 315.

Истраживања и открића у области нуклеарне енергије и њене примене, нарочито војне примене, оставила су дубоке трагове у политици, друштву, науци, култури, уметности и свести човечанства у 20, посебно у другој половини 20. и почетком 21. века. Разноврсност и значај развоја и примене нуклеарне енергије довели су до тога да се овим питањима са разним циљевима, методологијама и резултатима бави широки круг научних дисциплина и стручњака: од физичара и других научника из фундаменталних и техничких наука, инжењера и техничара, преко историчара, политиколога, социолога, стручњака за међународне односе и међународно право, војних експерата, политичких аналитичара, до биолога, еколога, психолога и других.

Велики део научника, политичара, аналитичара и шире јавности, посебну важност придаје питањима која проистичу из војне употребе нуклеарне енергије: производњи и ширењу нуклеарног оружја, последицама које његова примена оставља и опасности коју представља за човечанство, количини и снази нуклеарног арсенала које поседују поједине земље и месту који нуклеарно оружје има у актуелним међународним односима и војним и политичким стратегијама великих сила. Један од научника који се интересује за ова питања, посебно за дубље узроке тежње појединих земаља за нуклеарним оружјем и начином на које су се те тежње брже или спорије остваривале, јесте Џек Хајманс (Jacques E. C. Hymans), ванредни професор Међународних односа на Универзитету Јужне Калифорније. Поред неколико чланака Хајманс је објавио књигу *Психологија нуклеарне пролиферације: Идентитет, емоције и спољна политика* (*The Psychology of Nuclear Proliferation: Identity, Emotions, and Foreign Policy*, Cambridge University Press, 2006), у којој је поставио питање намере да се покрене нуклеарни програм, односно зашто су поједини државни лидери желели да направе нуклеарну бомбу, док други нису. Сада у књизи *Постизање нуклеарних амбиција: Научници, политичари и пролиферација* (*Achieving nuclear ambitions: Scientists, Politicians,*

and Proliferation, New York, Cambridge University Press, 2012) Хајманс поставља питање ефикасности реализације нуклеарног програма, односно зашто су лидери неких земаља дошли до нуклеарног оружја прилично ефикасно, док је већина осталих трагала за њим тешко и дуго, а многи нису ни успели да дођу до постављеног циља.

Аутор полази од чињенице да је упркос глобалном ширењу нуклеарне опреме и знања бар половина покушаја да се направи нуклеарно оружје после 1970. године пропала, а да је и за покушаје који су се успешно завршили било потребно више времена него што се очекивало. Да би објаснио ово успоравање у ширењу нуклеарног оружја он посматра однос између политичара и научног и техничког особља у земљама које су развијале војни нуклеарни програм и долази до закључка да су се политичари у условима слабих државних институција мешали у реализацију пројекта и многим потезима поткопавали стручност и професионализам научника и техничара и тиме осујетили и своје нуклеарне амбиције. Хајманс комбинује теоријску анализу, опширне историјске студије случаја Ирака, Кине, Југославије и Аргентине, и проницљиву анализу држава које су у новије време покушавале или још увек покушавају да развију нуклеарно оружје (Сирија, Либија, Северна Кореја, Иран), нудећи нов поглед који се супротставља раширеном страху од настанка нових нуклеарних сила.

У I, уводном поглављу (стр. 1–40), аутор поставља питање колико брзо нека земља која жели атомску бомбу може да је направи, посматрајући то не као техничко већ политичко питање, односно више као питање поштовања научника и техничара који раде на пројекту, него овладавања технолошким процесом. Тиме се у ствари супротставља модерним ставовима да је данас технички лако направити атомску бомбу, те да се стога морамо помирити са наглим порастом броја нуклеарних сила, као и са превентивним интервенцијама против земаља за које се сумња да су близу да направе атомску бомбу. Своје становиште Хајманс поткрепљује графиконом који је преузео из литературе и делимично модификовао, а који приказује временске рокове у којима је остварено или пропало 17 познатих нуклеарних војних програма од 1945. до данас. Већ овде Хајманс постаје посебно важан за нас пошто на графикон поставља и „Титову Југославију“, сматрајући да је од 1974. до 1988. спроводила неуспешан нуклеарни војни пројекат, за разлику од раније литературе у којој се сматра да је Југославија трагала за атомском бомбом у два наврата, од 1954. до 1965. и од 1974. до 1988, али да оба покушаја нису дала никакве резултате, тако да се програм посматра само као истраживачки.¹ Хајмансовим теоријским поставкама одговара случај Југославије, тако да га ставља на свој графикон и касније опширно разматра. С друге стране, Хајманс искључује са графикона Аргентину сматрајући да је имала само истраживачки пројекат, мада јој касније у књизи посвећује пажњу. У

¹ Sonali Singh and Christopher R. Way, *The Correlates of Nuclear Proliferation: A Quantitative Test*, *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 48, No. 6, December 2004, pp. 859–885.

сваком случају, поглед на графикон доводи до закључка који се супротставља тврдњама о напретку пролиферације. Од 17 случајева трагања за бомбом 7 је било између 1945–1960. и сви су успели и то за просечно 7 година, а од осталих 10 покушаја после 1970. само 3 су успела (Иран и Сирија су још под знаком питања) и то за просечно 17 година.² Дакле, ефикасност нуклеарних војних пројеката је временом опала, упркос страховањима да ће временом све више земаља производити нуклеарно оружје. Хајманс покушава да објасни зашто су од земаља које су одлучиле да направе атомску бомбу неке успеле а неке не, и зашто су неке то учиниле брже а неке спорије.

По њему је суштина у томе што су од 1960. за нуклеарном бомбом трагале пре свега земље у развоју са неизграђеним институцијама и нефункционалном државном управом која није могла да успешно управља тако сложеним пројектом. Дакле, Хајманс на прво место ставља питање *управљања пројектом*, које је по њему важније и од обима ресурса, савладавања технологије, квалитета научног и техничког кадра, уложеног новца и међународних веза и набавки на нуклеарном тржишту. Пројекат којим се добро управља може имати успеха, док лоше управљање спречава напредак и успех.

Бавећи се у II поглављу (41–78) теоријском анализом ефикасности и неефикасности нуклеарног војног пројекта Хајманс врши анализу на два нивоа: на *микро нивоу* на којем посматра *однос политичара и научника* и на *макро нивоу* на којем посматра *изграђеност државних институција*. Суштина његове хипотезе јесте да је пројекат мање ефикасан ако политичари не поштују професионализам, стручност и слободу научног и техничког особља, стално га ометају и притискају и тиме му нарушавају мотивацију. Сматра да добро управљање није у сталној и строгој политичкој контроли, нити у давању високих материјалних награда, већ у *поштовању професионалне аутономије научника и техничара*; добра управа се труди да максимално обезбеди ресурсе, дозволи да стручњаци сами контролишу радни процес и без притиска их мотивише да буду привржени успеху пројекта, користећи њихова национална осећања, али и осећај професионалне аутономије. С друге стране, да ли ће се пројектом тако управљати зависи од типа државе, односно изграђености институција које ће ограничавати деловање политичког врха. Позивајући се на Макса Вебера Хајманс говори о два идеална типа државе, *правно рационалној* и *неопатримонијалној*. У другом типу државе не постоје институције које би спречиле политичко вођство да се меша у нуклеарни пројекат и нарушава професионалну аутономију научни-

² Успешни пројекти су били: САД 1942–1945; СССР 1945–1949; Велика Британија 1946–1952; Француска 1954–1960; Кина 1955–1964; Израел 1958–1973; Индија 1964–1974; Пакистан 1972–1990; Јужна Африка 1974–1979; и Северна Кореја 1980–2009. Неуспешни су били: Либија 1970–2003; Јужна Кореја 1970–1978; Југославија 1974–1987; Бразил 1978–1990; Ирак 1982–1991; Сирија 2001–2007, док је Иран започео 1985. и још увек је под знаком питања. Успехом се сматра година извршења успешног нуклеарног теста, а неуспехом година прекида пројекта.

ка и техничара, те пројекат постаје спор и неуспешан. Хајманс закључује да како се нуклеарни пројекти померају на земље у развоју, које су махом неопатримонијалне, управљање је све лошије, мешање политичког врха веће, пројекат је све дужи и неефикаснији.

Хајманс сматра да је његова теорија емпиријски проверљива и да је чак и у Совјетском Савезу и Кини, упркос друштвено-политичком уређењу, самим научницима и техничарима који су били ангажовани на нуклеарном војном пројекту, поштована професионална аутономија и да се тим пројектима добро управљало, што је резултирало и брзим успехом. Чак наводи да се у случају Совјетског Савеза радило о стандардном приступу у питањима „високе науке“. Међутим, главне тестове исправности своје теорије Хајманс поставља на случајевима Ирака, Кине, Југославије, Аргентине, које посматра у III, IV, V и VI поглављу, и актуелним случајевима Либије, Сирије, Северне Кореје и Ирана, које посматра у VII поглављу. Аутор је у конкретним историјским случајевима трагања за бомбом испитивао начин управљања пројектом и карактер државног система и посматрао последице на ефикасност нуклеарног војног пројекта.

У III поглављу (79–123) детаљном анализом неуспешне потраге Ирака за нуклеарним оружјем долази се до закључка да је аутократски неопатримонијални режим Садама Хусеина водио нуклеарни војни пројекат ка неуспеху. Хајманс показује да су преувеличане претпоставке да је Ирак 1991. био близу добијања бомбе и да га је избијање Заливског рата спречило у томе. Позивајући се на мемоаре ирачких научника, међународне извештаје и литературу Хајманс сматра да је због ауторитарног нестручног управљања, промена технологије, потискивања стручног особља и атмосфере страха, упркос дугогодишњим напорима и великим уложеним средствима, ирачки пројекат био далеко од било каквих резултата. Посебно, међутим, истиче чињеницу да су западне обавештајне службе потцењивале ирачки нуклеарни програм 80-их година, док су с друге стране прецениле обнављање пројекта крајем 90-их година, када ирачка држава више имала снаге да такав пројекат спроведе. То је довело до превентивног напада на Ирак 2003. који Хајманс посматра као грешку проистеклу из несхватања значаја унутрашње снаге земље и правилног управљања за могућност производње нуклеарног оружја.

У IV поглављу (124–156) посматра се случај Кине која је после десет година 1964. успешно извршила нуклеарну пробу и тако упркос комунистичком систему и технолошком заостајању постала пета нуклеарна сила. Кинески успех је подстакао страх да свака држава која се посвети нуклеарном пројекту и довољно уложи у њега може да направи бомбу. Међутим, анализирајући литературу и мемоаре Хајманс износи став да су у случају нуклеарног војног пројекта Кинези потисли неопатримонијалну структуру државе и ауторитарни модел управљања, постигли добру организацију и, уз национални занос, пружили стручњацима професионализам и аутономију у раду. При том се јаке институције Комунистичке партије нису мешале и у

кључним фазама су штитиле пројекат и спречиле мешање Мао Це Тунга као врховног арбитра, што је било пресудно да се пројекат успешно и брзо заврши. Све то је по Хајмансу било много важније од помоћи Совјетског Савеза и повратка неколико научника школованих на Западу.

У наредним поглављима је у првом плану питање да ли међународни проток знања и стручњака може омогућити да нуклеарни војни пројекат превазиђе унутрашње слабости изазване лошим управљањем. Хајманс даје негативан одговор. У V поглављу (157–202) прво поставља теоријску тезу да међународна цивилна нуклеарна помоћ кроз програм *Атоми за мир* у ствари поткопава тежњу неопатримонијалних земаља да остваре своје нуклеарне амбиције: с једне стране те земље често нису у стању да примене технологију коју добијају кроз међународну помоћ, која, с друге стране, охрабрује домаће научнике да се успротиве циљевима пројекта, па чак и да оду из земље („одлив мозгова“). Тако се супротставља растућој критици међународне сарадње као опасне по ширење нуклеарног оружја, наглашавајући да она може да има управо супротну улогу, у зависности од квалитета руковођења пројектом. Потом у студији случаја Југославије (172–203) проверава своју тезу показујући да је упркос издашној помоћи са обе стране гвоздене завесе, нуклеарни војни програм којим се лоше управљало текао споро и без резултата, а бројни научници су искористили међународне везе и критиком или одласком из земље суштински онемогућили развој пројекта (Стеван Дедијер, Иван Супек, Антон Петерлин, Слободан Накићеновић, Драгослав Поповић и други).

У VI поглављу (203–238) Хајманс показује да ни врбовање научника избеглих из развијених земаља не може помоћи нуклеарним пројектима неопатримонијалних земаља да превазиђу последице лошег управљања и да дођу до бомбе. Аутор наглашава да је тешко проценити квалитет одређеног научника, те да постоји опасност да се ангажује преварант; поред тога, поставља се питање како мотивисати странца да дође и да посвети пажњу и знање пројекту. Хајманс поставља тезу по којој добро управљани нуклеарни пројекат може имати користи од добијања страних научника, док лоше управљани пројекат у неопатримонијалној земљи може чак имати и штете јер руководство пројекта није способно да процени и примени њихово знање. Ту тезу испитује на примеру Аргентине која је после Другог светског рата примила многе немачке научнике, међу којима је био и Роналд Рихтер, аустријски научник преварант који је убедио Хуана Перона да зна тајну контролисања фузије, добио од њега одрешене руке и потрошио велика средства, а пројекат није дао никакве резултате и прекинут је 1952. Хајманс трага за психолошким узроцима Пероновог пада под утицај преваранта, али посебно истиче да је Перон од доласка на власт систематски потискивао институције, тако да није имао ко да га спречи да сам одлучује о професионалним питањима нуклеарног пројекта и избору стручних кадрова и да начини кобну грешку. Страх од научника емиграната који помажу земљама у развоју да направе нуклеарно

оружје је преувеличан и кључ успеха лежи пре свега у начину управљања нуклеарним пројектом, истиче Хајманс.

У VII поглављу (239–261) Хајманс шири домет своје тезе на четири „врџа“ случаја из новијег периода – Либију, Пакистан, Северну Кореју и Иран. Моамер ел Гадафи је на разне начине покушавао да дође до бомбе, али је на крају 2003. напустио читав пројекат пошто његови техничари нису успели ни да склопе сложене апаратуре за које је дат огроман новац. Пакистан је то успео тек после скоро 20 година, 1990, а тест је спровео тек 1998, што га чини успешним, али не и ефикасним. Иако су САД још почетком 90-их преувеличавале опасност од нуклеарног програма Северне Кореје, она је први нуклеарни тест извршила тек 2009. после око 30 година трагања за бомбом. Коначно, за Иран се упркос разним прогнозама, не зна докле је стигао у нуклеарном програму ни после 30 година напора. Наравно, Хајманс разлоге за неефикасност у овим случајевима налази у унутрашњој динамици пројеката и неопатримонијалном карактеру држава, односно у основној теоријској поставци књиге.

На крају, у VIII поглављу (262–277), аутор покушава да представи практичну употребљивост своје књиге нудећи неколико лекција креаторима међународне политике по питању спречавања ширења нуклеарног оружја. Суштина је да историјска анализа показује да су страхови од налета нових нуклеарних сила међу земљама у развоју неосновани и да је управо прелазак нуклеарних амбиција на земље у развоју довео до пораста неефикасности нуклеарних пројеката због лошег управљања. Хајманс сматра да се таква тенденција може очекивати и у будућности. Стога препоручује да се јасно разликује жеља државе да постане нуклеарна и способност да се то постигне; да се избегава преувеличавање претње настанка нових нуклеарних сила; да се схвати да спречавање ширења нуклеарног оружја зависи од унутрашње снаге државе; да треба избегавати превентивне војне нападе који су често контрапродуктивни и још подстичу тежњу земаља да дођу до нуклеарног оружја; да треба дати шансу *Атомима за мир*, односно међународној цивилној нуклеарној сарадњи, као ефикасном начину за спречавање ширења нуклеарног оружја; и на крају, да треба поштовати појединачне случајеве и контексте, пажљиво анализирати обавештајне податке и не примењивати једностране политичке рецепте у борби против ширења нуклеарног оружја.

Књига Цека Хајманса настала је на обимној литератури и нешто ужем корпусу извора (278–307) и представља озбиљну теоријску и историјску анализу унутрашње динамике нуклеарних војних пројеката и међународних односа у области ширења нуклеарног оружја. Аутор је користио преко 400 наслова књига, чланака, зборника и мемоара, истраживао у 15 архива и библиотека универзитета и установа, прегледао бројне штампане и електронске медије и водио мноштво разговора и интервјуа са сведоцима. За нас је посебно важан део о случају Југославије, којем је Хајманс дао значајно место у доказивању тачности својих теоријских поставки, ослањајући се на

постојећу литературу, мемоаре и изјаве учесника.³ Његов текст не представља систематичан опис развоја југословенског нуклеарног пројекта, већ преглед кључних момената и појава које су уклопљене у полазни теоријски оквир. Хајманс је у појединим аспектима прилично темељан, тако да говори о почецима нуклеарних истраживања у Београду, деловању Павла Савића у Паризу и његовој блискости државном руководству и Титу, тежећи да да одговор откуд се у заосталој држави непосредно после рата појавила амбиција за сложеним нуклеарним истраживањима. Исто тако, даје и сажет приказ међународних веза, развоја институција и постављања темеља озбиљног научног пројекта током послератних година. Хајманс сматра да је Југославија од краја 40-их до краја 80-их година у оквиру ширег нуклеарног програма, током најмање 13 година спроводила активности на прављењу нуклеарног оружја. Без конкретних података и докумената, на основу мишљења учесника, Хајманс износи мишљење да је југословенски војни нуклеарни пројекат покренут крајем 40-их, посустао већ почетком 60-их, прекинут 1966. и да је био толико неуспешан и исцрпљен да је Титов поновни захтев из 1974. да се пројекат обнови представљао потпуну илузију, која је трајала и после Титове смрти, до пред крај постојања саме државе.

Аутор наглашава да је управо велика међународна помоћ коју је Југославија примала преко *Атома за мир*, уз лоше унутрашње управљање, допринела да војни пројекат постигне тако мале резултате да се дуго мислило да није ни постојао (мада су амерички обавештајни подаци још 60-их година указивали на опасност од југословенских нуклеарних истраживања). За лоше, ауторитарно управљање аутор оптужује највише Александра Ранковића који је био на челу Савезне комисије за нуклеарну енергију. Као пример лоше управе наводи безуспешно форсирање рудника урана у Кални, посматрајући то као пример „политичких фабрика“ које су грађене без економског смисла у „областима насељеним Србима, под контролом УДБ-е и српских партијских кадрова“. С друге стране, озбиљније залихе руде у Жировском врху у Словенији су запостављане све до пада Ранковића 1966. У ширем контексту, а у складу са својом тезом, аутор за такво лоше управљање и неуспех пројекта оптужује неопатримонијалну структуру југословенске државе и непостојање институција, наводећи као пример честе промене устава, али и поцепаност Комунистичке партије и сукоб интереса република.

³ Slobodan Nakićenović, *Nuclear Energy in Yugoslavia*, Belgrade 1961; William S. Potter, Djuro Milacic i Ivo Slaus, *Tito's Nuclear Legacy*, Bulletin of Atomic Scientists, Vol. 56, no. 2, 2000, 63–70; Ivan Supek, *Opstati usprkos*, Zagreb 1972; Anton Peterlin, *My scientific life*, Anton Peterlin 1908–1993, Ljubljana 2008; итд.

Бранко Пушица

*Федеральный секретариат по вопросам образования и культуры
(1954–1967гг.)*

– учреждение и архивный материал –

Резюме

Изменение политической системы в Югославии в результате Второй мировой войны было решающим влиянием на все сферы общественной жизни. Новая политическая элита определила цели и рамки, в которых эти цели были достигнуты во всех сферах политической, социальной и экономической жизни. Основные изменения не обошли области образования и культуры. В соответствии с многочисленными перестройками государственного управления, выполненных в послевоенный период, изменились и рамки и компетенции Федерального секретариата по вопросам образования и культуры. В период между 1954–1967 гг. Секретариат по пути от административного органа Федерального исполнительного веча до федерального органа управления и обратно. Секретариат изменял название, компетенции, организацию и персональный (кадровый) состав. Несмотря на все изменения, основные задачи Секретариата, в большой или меньшей степени, остались без изменений и были связаны с подготовкой и следом исполнения федерального законодательства в области образования и культуры, а также и подготовкой материалов для Федерального исполнительного веча и парламентские советы. Другие задачи под ответственностью Секретариата (международное сотрудничество, стипендии, учебные вопросы национальных меньшинств, радио и телевидение) были проведены несколькими профессиональными советами и комиссиями, созданными Секретариатом между 1956 и 1958 гг. В дополнение к вышеупомянутой деятельности, Секретариат наблюдал работу ряда учреждений в области образования и культуры и выполнял профессиональные административные задачи для Комитета по культурным связям с зарубежными странами и для Югославской национальной комиссии по делам ЮНЕСКО. Согласно реформы государственного управления в 1967 году отменили Федеральный секретариат по вопросам образования и культуры, а вместо его был создан Федеральный совет по образованию и культуре, как профессиональное тело Федерального исполнительного веча для работы в области культуры, образования и физического воспитания.